БҮТҮН ӨЛКӘЛӘРИН ПРОЛЕТАРЛАРЫ, БИРЛӘШИН!

ӘДӘБИЈЈАТ вә ИНҸӘСӘНӘТ

1934-чү ил јанварын 1-дән чыхыр.

АЗӘРБАЈҸАН ЈАЗЫЧЫЛАР ИТТИФАГЫНЫН ВӘ АЗӘРБАЈҸАН ССР МӘДӘНИЈЈӘТ НАЗИРЛИЈИНИН ОРГАНЫ
ОРГАН СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА И МИНИСТЕРСТВА КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

31 ијул 1987-чи ил
№ 31 (2270)

М. Ф. АХУНДОВ—175

Бөјүк Азәрбајҹан јазычысы, философ вә маарифчиси Мирзә Фәтәли Ахундов һаггында алман мәтбуатында хејли елми материаллар чап олунмушдур. Көркәмли јазычы барәсиндә даһа долғун мә'лумат А. П. Берже тәрәфиндән верилмишдир. А. Бержени гејд етдији кими, М. Ф. Ахундовун танынмасында һәм дә онун јаздығы комедијалар бөјүк рол ојнамышдыр. Әсәрләр рус дилинә тәрҹүмә едилмиш вә индијәдәк сәһнәдә мүвәффәгијјәтлә ојнанылыр. Ахундовун ән јахшы комедијаларындан бири дә «Мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» әсәридир. Берже костәрир ки, комедија франсыз дилинә гардашы Карл Берже тәрәфиндән тәрҹүмә едилмиш вә ону чап етмәк нијјәтиндә олан Петербург Ермитажынын директору, мәрһум ҹәнаб Килесе вермишдир. Лакин тәәссүф ки, бу нијјәт һәјата кечмәмишдир. Чүнки Килесин өлүмүндән сонра әлјазма јоха чыхмышдыр.

Алман әдәбијјатшүнаслығы вә М. Ф. Ахундов

БУ КҮНЛӘРӘДӘК рус вә Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслығында, һабелә харичи шәргшүнаслар белә бир фикир ирәли сүрүрдүләр ки, М. Ф. Ахундовун комедијаларынын алман дилинә тәрҹүмәси 80-чи илләрдә, јә'ни комедијалар фарс дилинә тәрҹүмә олунандан сонра башланмышдыр. Лакин 1956-чы илдә совет тәдгигатчысы Б. Ј. Кенделе, М. Ф. Ахундовун «Мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» комедијасынын алман дилинә тәрҹүмәсини тапмаг нәсиб олмушдур. Бу тәрҹүмә 1852-чи илдә Берлиндә «Рус елми архиви» журналында Ердман тәрәфиндән икинчи нөмрәдә чап олунмушдур. Тәрҹүмәчинин ады исә көстәрилмәмишдир. Кендел јазыр: «Чох күман ки, бу мәгаләләрин вә тәрҹүмәнин мүәллифи («Татар комедијасы» вә «Мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» комедијасынын тәрҹүмәсинә верилмиш кириш — А. Б.) көркәмли шәргшүнас, 1838-чи илдән Берлин университетинин Шәрг—Авропа дилләри үзрә профессору Вилһелм Шотдур. Шот фин вә түрк дилләри үзрә бир сыра әсәрләрин мүәллифидир. Рус дили вә әдәбијјатынын маһир биличиси олан Вилһелм Шотун рус әдәбијјаты фолклору вә Русија халгларынын етнографијасы һаггында «Архив» журналында хејли мәгаләләри топланмышдыр... Лакин бу һәлә еһтималдыр».

«Мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» комедијасынын тәрҹүмәсинә ики сәһифәлик гыса ән сөз верилмишдир. Бурада дејилир ки, «Гафгаз» гәзетинин фелјетонлар бөлмәсиндә М. Ф. Ахундов тәрәфиндән татар дилиндә јазылмыш вә мүәллифин өзү тәрәфиндән рус дилинә тәрҹүмә едилмиш ики комедија нәшр олунмушдур. Ахундовун һәр ики комедијалары Шәрг халгларынын мәдәнијјәти тарихиндә әһәмијјәтли јер тутур». Мүәллиф мүгәддимәни ашағыдакы сөзләрлә битирир: «Әкәр бу кичик һәчмли комедија там јуморла јоғрулубса, онда икинчи пјес Загафгазијада баш верән һадисәләрдән дә даһа марағлыдыр. Чүнки мүәллиф бурада конфликтин ачылмасында Парис феврал ингилабындан бачарыгла вә орижинал шәкилдә истифадә едиб».

«Архив» журналында «Мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» комедијасынын алман дилинә там тәрҹүмәси верилмишдир. О, әдәби дилдә јазылмыш вә мүәллифин үслубу там сахланылмышдыр.

Алман дилиндә олан мәнбәләр ичәрисиндә М. Ф. Ахундовун ады чәкилән түтарлы мәгаләләрдән бири дә тәдгигатчы Хуартанын «Ислам енсиклопедијасы»ндакы мәгаләси диггәти чәлб едир. Бу мәгаләдә дејилир: «Фәтәли Ахундзадә (Ахундов) Азәрбајҹан драматургудур, мәктәб мүәллиминин оғлудур. Рус ордусунда хидмәт етмиш вә капитан рүтбәсинә чатмышдыр. Гафгаз вилајәтинин чанишини Воронтсовун әмри илә Тифлисдә тикилмиш театр үчүн алты комедија јазмышдыр. Әсәрләр Тифлисдә чап едилмиш вә фарс дилинә Мәммәдҹәфәр Мүнши тәрәфиндән тәрҹүмә олунмушдур».

Көрүндүјү кими, мәгалә үмуми сөзләрлә јазылмыш вә хејли фактик сәһвләр бурахылмышдыр. Бурада Ахундовун анҹаг бир сыра мүһүм әсәрләринин адлары садаланмышдыр. Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, «Ислам енсиклопедијасы»нда М. Ф. Ахундова Азәрбајҹан реализминин баниси кими гијмәт верилмәси јахшы бир һалдыр. Бунунла јанашы, мәгаләдә бир сыра кобуд сәһвләрә дә јол верилмишдир. Мәсәлән, М. Ф. Ахундов һеч вахт орудда хидмәт етмәмишдир. Она көрә дә о, капитан рүтбәсинә дејил, мүлки хидмәт подполковники рүтбәсинә чатмышдыр.

М. Ф. Ахундов һаггында «Ислам енсиклопедијасы»ндакы мәгаләнин «Бөјүк совет енсиклопедијасы»нын үчүнҹү нәшриндә олан Ә. Шәрифин мәгаләси илә мүгајисә етмәк марағлы оларды.

М. Ф. Ахундов Азәрбајҹан маарифчиси, јазычысы, материалист философу, Азәрбајҹан драматургијасынын банисидир. Әдәби фәалијјәтинә 30-чу илләрдән башлајан насир динә вә керилијә гаршы чыхмыш, елм, маариф, азадлыг, тәрәгги уғрунда даим мүбаризә апармышдыр. Ахундов әдәби-тәнгиди мәгаләләриндә сарајын тәглидчи шаирләри вә дини-мистик поезијаны тәнгид едәрәк, реализмин принсипләрини ишләјиб һазырламыш, јени әдәби жанрын тәблиғинә бөјүк јер вермишдир.

М. Ф. Ахундовун әдәби исте'дады драматургија саһәсиндә өзүнү хүсусилә бүрузә вермишдир. 1850—1856-чы илләр әрзиндә о, алты комедија јазмышдыр. Бу әсәрләрдә әсасән XIX әсрин биринчи јарысында Азәрбајҹан халгынын һәјаты, мәишәти екс олунмушдур. Ахундов «Алданмыш кәвакиб» адлы сатирик повестиндә феодал-патриархал мүнасибәтләрин нечә дағылмасыны тәсвир етмишдир.

Ахундовун дүнјакөрүшү Јахын Шәргин тәрәггипәрвәр фәлсәфи идејалары, һабелә рус ингилаби-демократик фәлсәфәси илә франсыз материалист идејаларынын тә'сири алтында тәшәккүл тапырды. Ахундовун фәалијјәти Азәрбајҹан, еләҹә дә Јахын Шәрг халгларынын әдәбијјатынын вә ичтимаи фикринин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрирди. Гејд етмәлијик ки, Әзиз Шәрифин мәгаләси јығҹам олса да М. Ф. Ахундовун јарадычылығынын, һабелә маарифчи философ кими онун бахышларынын там, долғун характеристикасыны вермишдир.

Базорк Әләвинин «Мүасир фарс әдәбијјатынын тарихи вә инкишафы» китабында да Ахундов һаггында бир нечә сөз јазылмышдыр. Китабда тәкчә бөјүк Азәрбајҹан драматургунун пјесләри һаггында дејил, онун фарс дилинә тәрҹүмәләри вә бунларын ајры-ајры Шәрг јазычыларына тә'сири барәдә дә данышылыр. Базорк Әләви јазыр ки, М. Ф. Ахундовун драматургијасы Мирзә Мәлкумхан вә Мирзәаға хан Кирмани кими түрк јазычыларына бөјүк тә'сир көстәрмишдир.

1958-чи илдә АФР-дә Х. Брандсын М. Ф. Ахундовун јарадычылығына һәср едилмиш монографијасы чыхмышдыр. Бу монографијанын һәчми 100 сәһифәдир (ән сөз вә 5 фәсил).

Ән сөздә Х. Брандс гејд етмишдир ки, әсәрләринин тәрҹүмә едилмәсинә бахмајараг әлли ил бундан әввәл бөјүк Азәрбајҹан јазычысынын ирси һәлә кифајәт гәдәр өјрәнилмәмишдир.

Тәдгигатчы јазыр ки, үмумијјәтлә, Ахундовун һәјат вә јарадычылығы илә бағлы хејли сәнәдләр, әлјазмалар вардыр. Лакин вахт өз ишини көрмүшдүр. Һазырда бир чох надир мәнбәләрин олмамасы түрк әдәбијјатынын илк драматургунун шәхсијјәтини вә ислам модернизми тарихиндә онун јеринин елми дәгигликлә көстәрилмәсинә имкан вермир.

Биринчи фәсилдә М. Ф. Ахундовун һәјаты вә јарадычылығы һаггында әтрафлы мә'лумат верилир. Русијаја олан мүсбәт мүнасибәти гејд олунур. Х. Брандс јазмышдыр: «О, үмумијјәтлә, түрк театрынын пионери олмушдур. Хидмәти вәзифәси илә әлагәдар чохлу е'замијјәтләр нәтиҹәсиндә Загафгазијанын бүтүн вилајәтләри илә таныш олмуш, халгын һәјаты илә билаваситә јахындан тәмасда олмушдур. Пјесләриндә гаршылашдығымыз, халг ичәрисиндән чыхмыш типләр бизи әмин едир ки, о бу имкандан сәмәрәли истифадә едә билмишдир. Бундан башга, биринчи фәсилдә гејд олунур ки, Ахундовун пјесләри ајрәдичи, дидактик әһәмијјәт кәсб едир. Тамашачы јахшыја севинмәли, пис үзәриндә фикирләшмәлидир. Драм сәнәтиндә мәгсәд — инсан мә'нәвијјатыны јахшылашдырмалы, охуҹуда вә тамашачыда мүсбәт кејфијјәтләри көрүб дәрк етмәк һисси ојатмалыдыр».

Х. Брандс М. Ф. Ахундовун Азәрбајҹан әлифбасы уғрунда апардығы мүбаризәјә дә бөјүк јер вермишдир. Ахундовун өзү түрк халгларынын кәләҹәк тәрәггиси үчүн мүһүм аддым олан белә бир лајиһә үзәриндә ишләмишдир.

Х. Брандсын тәдгигатынын икинчи фәсли «Пјесләрин мәзмуну» адланыр. Бурада М. Ф. Ахундовун бүтүн комедијаларындан мәрһәлә-мәрһәлә, дәгиг сөһбәт ачылыр. Бундан әлавә, онларын дикәр дилләрә тәрҹүмәси, бә'зи нәшрләри һаггында да гыса мә'лумат верилир. Х. Брандсын јаздығына көрә, Азәрбајҹан драматургунун алты пјесиндән анҹаг үчү мүхтәлиф вахтларда алман дилинә тәрҹүмә едилмишдир. Алман дилиндә илк дәфә онун «Молла Ибраһимхәлил кимјакәр» комедијасы чапдан чыхмышдыр (1920-чи ил Лејпсиг нәшри). Алман шәргшүнасларынын дедијинә көрә, һазырда бу нәшри ахтарыб тапмаг гејри-мүмкүндүр. Ахундовун икинчи «Мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» комедијасы 1889-чу илдә профессор Вармунт тәрәфиндән тәрҹүмә едилмишдир. Нәһајәт, үчүнҹү комедија — «Һекајәти вәзири-хани-Ләнкәран» әсәрини Лебел тәрҹүмә етмишдир. Брандс јазыр ки, бу тәрҹүмәнин тарихи библиографијаларда 1893-чү илә аид едилир. Лакин китабын мүәллифи тәрҹүмәни тапа билмәмишдир. Алман тәдгигатчысына бу комедија 1913-чү илдә Лебел вә Виттман тәрәфиндән имзаланмыш «Реклам» нәшриндән мә'лум олмушдур. Мүгәддимәдә дејилмәсә дә, тәдгигатчы белә һесаб едир ки, бу әсәр, шүбһәсиз ки, франсыз дилиндән тәрҹүмә олунмушдур.

Үчүнҹү фәсил М. Ф. Ахундовун комедијаларында екс олунмуш Гафгаз вилајәти вә Азәрбајҹан халгынын һәјатынын вә мәишәтинин тәдгигинә һәср олунмушдур.

Азәрбајҹан халгынын һәјатындан вә онун комедијаларда өз ексини нечә тапмасындан данышаркән мүәллиф Ахундовун пјесләриндә тәсвир етдији адәт вә ән'әнәләрә хүсуси диггәт верир. О, Азәрбајҹан комедиографынын пјесләриндә екс едилмиш һәмвәтәнләринин дини бахышларынын тәсвири бахымындан марағлы фикир ирәли сүрүр: «Мирзә Фәтәли Ахундов диндән тамамилә үз дөндәрдијинә бахмајараг онун пјесләриндә һамыны һејрәтә салаҹаг елә бир шеј јохдур. Совет тәдгигатчылары тәрәфиндән јазычынын гәти сурәтдә атеист адландырылмасы о гәдәр дә әсаслы көрүнмүр». Бизә елә кәлир ки, алман шәргшүнасынын совет әдәбијјатшүнасларынын үнванларына сөјләдији фикир јанлышдыр. М. Ф. Ахундовун пјесләриндә онун мүасирләринин динә реал мүнасибәтләри тәсвир олунмушдур, өзүнүн јох. Јазычынын атеизми һаггында совет әдәбијјатшүнаслары исә һәр шејдән әввәл онун фәлсәфи әсәрләринә истинад едирләр.

Монографијанын дөрдүнҹү фәсли «Драмлар — Ахундовун ислаһатчы фикирләринин ифадәси кими», бешинчи фәсли исә «Ахундов — ики мәдәнијјәтин апарычысыдыр» адланыр. Бу бөлмәләрдә мүәллиф белә һесаб едир ки, пјесләрин һәр бириндә һадисәләр мүһүм бир идеја үзәриндә гурулур. Ахырынҹы бөлмәдә исә Азәрбајҹан јазычысы һаггында дејиләнләрә јекун вурулур.

Х. Брандс јазыр ки, мүасир тәнгидчиләр М. Ф. Ахундову «татар Мољери» вә ја «Гафгаз Гоголу» адландырмышлар. М. Ф. Ахундов бир нечә Шәрг вә рус дилләрини билдији үчүн ислам дүнјасынын ән'әнәви идејалары илә XVIII әсрин Авропа маарифчи идејаларыны әлагәләндирмәјә наил олмушдур.

Акиф БАЈРАМОВ,
филолокија елмләри намизәди.